

ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ARCHITECTURE

ՀՏԴ՝ 72.02

DOI:10.52971/18294316-2025.28.2-214

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՌԱՆԿՅՈՒՆ ՀՈԾ ԱՇՏԱՐԱԿՆԵՐԸ .
ՄՈՆՈԻՄԵՆՏԱԼ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀԱՅԱՑՔԻ
ՓՈԽԿԱՊԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆ

Լևոն Ա. Մկրտչյան

ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, Գյումրի
ԿԳՄՍ նախարարություն պահպանության ծառայություն ՊՈԱԿ

Ամփոփում

Նախաբան. Քառանկյուն հոծ աշտարակները հայկական մոնումենտալ ճարտարապետության եզակի հուշարձանային տեսակ են, որոնք արտացոլում են երկաթիդարյան ժամանակաշրջանի ծիսապաշտամունքային և աշխարհայացքային համակարգերը: Հողվածը նպատակ ունի բացահայտել այս կառույցների տարածական, կառուցվածքային և ֆունկցիոնալ առանձնահատկությունները: *Մեթոդներ և նյութեր.* Հետազոտությունը հիմնված է դաշտային ուսումնասիրությունների, հնագիտական վերլուծության և թվայնացման մեթոդների վրա՝ ներառելով օդալուսանկարահանում, GIS քարտեզագրում և արբանյակային տվյալների մշակում: Քննարկվում են Արագածի, Արտենիի, Արայի, Գուրանասարի և Հատիսի լանջերին հայտնաբերված հուշարձանները: *Վերլուծություն և արդյունքներ.* Հոծ աշտարակները տեղակայված են բարձրադիր լանդշաֆտներում՝ կապ ունենալով ամրոցների և դամբարանադաշտերի հետ: Դրանք զուրկ են պաշտպանական գործառնությունից և հանդես են գալիս իբրև խորհրդանշական կենտրոններ: Խանջյան 1 հուշարձանի C14 տվյալները (մ.թ.ա. IV–II դդ.) վկայում են այս տիպի կառույցների երկարատև գործառնության մասին: Հեղինակն իրականացրել է թեմայի գիտական մեկնաբանություն, դաշտային հանգամանակի ուսումնասիրություններ, նոր հուշարձանների հայտնաբերում ու տեղայնացում, ինչպես նաև թվային և քարտեզագրական մշակումներ:

Բանալի բառեր՝ *մշակութային լանդշաֆտ, երկաթիդարյան աշխարհայացք, աշտարակատիպ կառույցներ, երկաթիդարյան ճարտարապետություն, մոնումենտալ կառուցապատում, ծիսապաշտամունքային նշանակություն, քառանկյուն հոծ աշտարակներ:*

Ինչպես հղել՝ Մկրտչյան Լ. Հայաստանի քառանկյուն հոծ աշտարակները. մոնումենտալ ճարտարապետության և աշխարհայացքի փոխկապակցություն // ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ Կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», Գյումրի: 2025: Հ. 2 (28): 214-225 էջեր:
DOI:10.52971/18294316-2025.28.2-214

QUADRANGULAR SOLID TOWERS OF ARMENIA: INTERRELATION OF MONUMENTAL ARCHITECTURE AND WORLDVIEW

Levon A. Mkrtchyan

Shirak Center for Armenological Studies of NAS, Gyumri, Service for the Protection of Historical Environment and Cultural Museum Reservation MESCS, Yerevan, RA.

Abstract

Introduction. Rectangular solid towers represent a unique type of Armenian monumental architecture, reflecting the symbolic and ritual systems of the Iron Age. The study aims to reveal their spatial distribution, architectural characteristics, and functional significance. **Methods and Materials.** The research is based on field surveys, archaeological analysis, and digital documentation methods, including drone aerial photography, GIS mapping, and satellite data interpretation. The main examined examples are located on the slopes of Aragats, Arteni, Ara, Gutanasar, and Hatis mountains. **Analysis and Results.** Solid towers are situated in elevated landscapes, often associated with fortresses and burial fields. Lacking defensive functions, they served as symbolic and ritual centers. The C14 data from the Khanjyan 1 monument (4th–2nd centuries BCE) indicate the continued use of this architectural type over several centuries. The author supervised the research, conducted field investigations, discovered and localized new monuments, and performed all digital and cartographic processing.

Keywords: Cultural landscape, Iron Age worldview, tower-type structures, Iron Age architecture, monumental construction, ritual significance, rectangular solid towers.

Citation: Mkrtchyan L. *Quadrangular Solid Towers of Armenia: Interrelation of Monumental Architecture and Worldview*. // "Scientific Works" of SHCAS of NAS of RA, Gyumri. 2025. Vol. 2 (28), 214-225 pp. DOI: 10.52971/18294316-2025.28.2-214

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն. Ներկայացվող հոդվածը կենտրոնացած է քառանկյուն աշտարակների մի տեսակի՝ հոծ աշտարակների վրա՝ նպատակ ունենալով վերլուծել դրանց ճարտարապետական առանձնահատկությունները, ժամանակագրական սահմանները և ֆունկցիոնալ նշանակությունը: Հայաստանի հնագույն ճարտարապետական ժառանգության մեջ աշտարակները հանդես են գալիս իբրև ինքնատիպ և բացառիկ հուշարձանային տեսակ, որոնք ոչ միայն համալրում են մեր պատկերացումները հին հասարակությունների ծիսապաշտամունքային համակարգերի մասին, այլև կարևոր նշանակություն ունեն նրանց տարածքային կազմակերպման և աշխարհընկալման առանձնահատկությունների բացահայտման գործում:

Քառանկյուն աշտարակների տարածման աշխարհագրական պատկերը ընդգրկում է Պատմական Հայաստանի զգալի հատվածները՝ հյուսիսում հասնելով մինչև Գուգարք, հարավում ընդգրկելով Վանա լճի ավազանը և Պարսկահայքը: Հայաստանի Հանրապետու-

թյունում քառանկյուն աշտարակների տարածական խտությունը առավել արտահայտված է Արագածի արևմտյան, հարավարևմտյան և հարավային լանջերին, Արայի հարավային լանջերին՝ ընդգրկելով Արայի դաշտը, ինչպես նաև Գութանասարի և Հատիսի լանջերին: Սակավաթիվ, բայց նշանակալի օրինակներ արձանագրված են Գեղարքունիքի, Վայոց ձորի և Սյունիքի մարզերում, ինչպես նաև Արցախի Հանրապետության տարածքում:

Հատկապես հոծ աշտարակները ներկայումս հայտնի են չափազանց սակավ թվով. դրանցից շուրջ մեկ տասնյակ են հավաստված հնագիտական հետազոտություններով և դաշտային ուսումնասիրություններով: Դրանք հիմնականում կենտրոնացած են Արագած, Արտենի, Գութանասար և Հատիս լեռնային համակարգերի լանջերին՝ հաճախ գտնվելով դժվարամատչելի, ժայռոտ բարձրադիր գոտիներում: Այս փաստը ոչ միայն պայմանավորում է դրանց պահպանվածության աստիճանը, այլև բացատրում է, թե ինչու նախորդ ուսումնասիրություններում դրանք հաճախ չեն զանազանվել այլ աշտարակատիպ կառույցներից:

Այս գոտիները բացառիկ են հուշարձանային խտությամբ, կիկլոպյան ամրոցների, դամբանաթմբերի, «վիշապ» քարակոթողների, մեգալիթյան քարաշարերի և կոթողների համակեցությամբ՝ ստեղծելով մշակութային հզոր ու բազմաշերտ համատեքստ:

Քառանկյուն հոծ աշտարակները՝ որպես մոնումենտալ ճարտարապետության յուրօրինակ դրսևորում, առանձնանում են կառուցվածքային ամբողջականությամբ և հստակ ճարտարապետական ձևով: Դրանք կառուցված են կոպտատաշ բազալտ քարերով՝ առանց շաղախի, ունեն հստակ քառանկյուն հատակագիծ և զուրկ են բաց ներսույթներից: Տեղակայվելով իշխող դիրք ունեցող քարքարոտ բլրակների գագաթներին կամ ժայռային ելուստներով հարուստ բարձրադիր տարածքներում՝ հոծ աշտարակները դառնում էին լանդշաֆտի մշակութային ձևավորման վիզուալ առանցքը՝ պահպանելով տեսողական կապ ինչպես կիկլոպյան ամրոցների, այնպես էլ դամբանաթմբերի և պաշտամունքային կոթողների հետ:

Նրանց մոնումենտալությունն ու կառուցվածքային խստությունը արտահայտում են երկաթիդարյան հասարակության աշխարհայացքային վերափոխումները: Ի տարբերություն բրոնզի ուշ փուլի՝ այս նոր փուլում պաշտամունքային և խորհրդաբանական գաղափարները սկսում են մարմնավորվել ճարտարապետական ձևերի միջոցով՝ դառնալով ոչ միայն տարածքային ինքնագիտակցության, այլև խորհրդանշական ուժի արտահայտություն: Հոծ աշտարակները՝ իրենց տեղադրությամբ և ծավալային ամբողջականությամբ, վեր են հանում այն անցումը, որը տեղի է ունեցել հասարակության նյութական մշակույթի և հոգևոր համակարգերի փոխհարաբերության մեջ:

Հողվածի նպատակն է ամբողջականացնել այս հուշարձանային խմբի ուսումնասիրությունը՝ համադրելով հնագիտական, ճարտարապետական և միջմասնագիտական մեթոդաբանությունները, ինչպես նաև բացահայտել քառանկյուն հոծ աշտարակների դերը հին Հայաստանի մոնումենտալ ճարտարապետության և ծիսապաշտամունքային համակարգի զարգացման համատեքստում:

Ուսումնասիրության պատմություն

Հայաստանի աշտարակատիպ կառույցների վերաբերյալ առաջին վկայությունը հանդիպում է դեռևս անտիկ շրջանի գրավոր աղբյուրներում: Քսենոփոնը իր «Անաբասիս»

աշխատության մեջ հիշատակում է, որ Արևմտյան Տիգրիսի շրջանում հայկական գյուղերի տներն ունեցել են աշտարակներ [7, էջ 93]: Թեև այս տեղեկությունը զուրկ է ճարտարապետական մանրամասն նկարագրությունից, այն արժեքավոր է իր վաղ հիշատակման համար՝ վկայելով նման կառույցների առկայության մասին Հայաստանի պատմական լանդշաֆտի ձևավորման վաղ փուլերում: Նմանատիպ հիշատակություններ հանդիպում են նաև այլ աղբյուրներում, որոնք անուղղակիորեն հաստատում են աշտարակային տների կամ կառույցների գոյությունը հին հայկական միջավայրերում [3, էջեր 357-365]:

Աշխարհագրորեն Քսենոփոնի հիշատակած շրջանները համապատասխանում են ներկայիս Վանի ավազանի հյուսիսային և արևմտյան հատվածներին, որտեղ հետագայում արձանագրվել են մի շարք նմանատիպ հուշարձաններ: Այդ մասին արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Օ. Բելլին, որի ուսումնասիրությունները նվիրված էին Վանա լճի ավազանի հուշարձաններին: Վերջինս նկարագրում է տեղացիների կողմից «հսկաների տուն» անվանվող շինությունները, որոնք առանձնանում են քառանկյուն հատակագծով և մոնումենտալ կառուցվածքով [9, էջեր 350-351]: Նույն ավազանի հարավային շրջաններում հետագայում ուսումնասիրություններ իրականացրեց Շ. Կոշկուն-ը, որը փաստագրեց նմանատիպ կառույցների առկայությունը Շրնաք երկրամասում՝ Տիգրիսի ափերին [10, pp 29-66]:

Կարևոր է նաև անդրադառնալ պատմական Գուգարքի տարածքում գտնվող օրինակներին: Քառանկյուն աշտարակներ արձանագրված են ինչպես Արդահանի [Patatci, 2015, 469-479], այնպես էլ Զավախքի շրջաններում, որտեղ դրանք հիշատակվում են մի շարք հետազոտողների կողմից [12, pp. 229,233, 305, 330, 350]: Նշված աշխատանքներում, ի տարբերություն Արդահանի օրինակների, աշտարակների ճարտարապետական մանրամասները լիարժեքորեն չեն նկարագրվել, և միայն հեղինակների ներկայացրած պատկերային նյութերից կարելի է ենթադրել, որ դրանց մի մասը, ըստ ամենայնի, եղել է հոծ բնույթի:

Սկսած XX դարի սկզբից՝ հայ գիտական շրջանակներում հետաքրքրություն առաջացավ քննվող կառույցների նկատմամբ: Հայաստանի հնությունների պահպանման կոմիտեն հուշարձանների վկայագրման նպատակով կազմակերպեց գիտարշավներ դեպի Արագածի հարավային լանջեր: Այս աշխատանքների շնորհիվ խնդրո առարկա կառույցներն առաջին անգամ ճարտարապետորեն ուսումնասիրեց հայ ճարտարապետության երախտավոր Թորոս Թորամանյանը [3, էջեր 218-220]: Հնագիտորեն դրանք շրջանառության մեջ դրեց Աշխարհբեկ Քալանթարը՝ մեզալիթյան հուշարձանների համատեքստում [6, էջեր 202-203]: Սակայն այս փուլում հայտնի էին հիմնականում բոլորաձև աշտարակներ:

Ս. Սարգսյանը, ուսումնասիրելով Ծիծեռնակաբերդի, Գառնիի և Դաշտադեմի աշտարակները, հիշատակում է նաև Փոքր Արտենի լեռան (Արտենի I) հուշարձանը [5, էջեր 443-445]: Չնայած նա այն դիտարկել է մյուս օրինակների համատեքստում, առանց առանձնացնելու հատակագծային առանձնահատկությունը՝ հետագա ուսումնասիրություններով պարզ դարձավ, որ գործ ունենք քառանկյուն հատակագծով աշտարակի հետ:

Ուսումնասիրության կարևոր փուլ է նաև հուշարձանների վկայագրումը և դրանց ներառումը պետական պահպանության ցանկերում [4, էջ108]: Եթե բոլորաձև աշտարակները հարաբերականորեն ավելի լայնորեն են ընդգրկվել նման ցանկերում, ապա

քառանկյուն աշտարակները վկայագրվելուց հետո քիչ են ներկայացված պահպանության ցուցակներում: Մա ևս մեկ անգամ ընդգծում է դրանց եզակիությունը և հետագա նպատակային ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը:

Կառույցների ուսումնասիրության հաջորդ փուլը կապված է արդեն պեղումային գործունեության հետ, որը հնարավորություն տվեց առավել հստակ պատկերացում կազմել աշտարակների կառուցապատական առանձնահատկությունների և դրանց ֆունկցիոնալ նշանակության մասին: Պեղումային տվյալները փաստում են, որ ուղղանկյուն հատակագծով աշտարակների որոշ նախատիպեր գոյություն են ունեցել դեռևս մ.թ.ա. III հազարամյակում: Այդպիսին է Մոխրաբլուր հնավայրը, որտեղ բացված տաճարային համալիրի կազմում հայտնաբերվել է ուղղանկյուն հատակագծով քարաշեն աշտարակ [8, էջեր 5–9; 13, pp. 71–88]:

Արդի ուսումնասիրություններ

Աշտարակների նպատակային ուսումնասիրությունները սկսվեցին 2013 թ. վերջերից: Առաջին փուլում կազմվեց տեղեկությունների բազա, որը ներառում էր «աշտարակներ» (այդ թվում՝ դիտակետ-աշտարակներ) անունով հուշարձանները, որոնք ընդգրկված էին Հայաստանի Հանրապետության պատմության և մշակույթի պետական ցանկերում: Սկզբնական փուլում հավաքագրվեց շուրջ 70 հուշարձան Խորհրդային Հայաստանի Աբովյանի, Աշտարակի, Էջմիածնի, Թալինի, Հոկտեմբերյանի և Նաիրիի շրջաններից: Այնուհետև ՀՀ մշակույթի նախարարության «Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոն» ՊՈԱԿ-ի արխիվներում հավաքագրված տեղեկությունները համադրվեցին դաշտային հետազոտությունների արդյունքների հետ: Դրանց արդյունքում հնարավոր եղավ ոչ միայն տեղայնացնել և նույնականացնել վկայագրված հուշարձանները, այլև նորահայտումներ արձանագրել՝ ընդլայնելով տվյալների բազան մինչև ավելի քան 200 աշտարակ:

Դաշտային աշխատանքները նոր որակ ստացան 2017 թ.-ից սկսած, երբ կազմակերպվեցին նպատակային պեղումներ: Առաջին պեղումները կատարվեցին Ուջանի «Ատամի արտեր» տեղամասում՝ Ուջան-6 հուշարձանում: Հետագա տարիներին՝ 2023 և 2025 թթ., պեղումներ իրականացվեցին ՀՀ Արմավիրի մարզի Խանջյան 1 հնավայրում, որը առանձնահատուկ արժեք ունի, քանի որ ներկայացնում է քառանկյուն նորահայտ աշտարակ [12, pp. 57-72]: Այս պեղումները կարևոր դեր խաղացին ոչ միայն կառույցի տիպաբանական առանձնահատկությունների հստակեցման, այլև քառանկյուն աշտարակների հնագիտական հետազոտության մեթոդաբանական հենքի ձևավորման գործում:

Ժամանակակից միջմասնագիտական մեթոդաբանությունների ներգրավումը ապահովեց նոր որակի արդյունքներ: Հնագիտական, աղբյուրագիտական և պատմական հետազոտություններին զուգահեռ՝ կիրառվեցին թվայնացման և մոդելավորման գործիքներ՝ ներառելով դրոնով օդալուսանկարահանում, GIS տեխնոլոգիաներ և արբանյակային պատկերների վերլուծություն: Այս մեթոդաբանությամբ ստեղծվեցին ոչ միայն առանձին աշտարակների, այլև դրանց տեղակայման բնական և մշակութային լանդշաֆտների եռաչափ մոդելներ: Արբանյակային որոնումների հիման վրա նախանշված կոորդինատները հետագայում ստուգվեցին դաշտային աշխատանքներով, ինչի արդյունքում հնա-

րավոր եղավ նույնականացնել աղբյուրներում հիշատակված և նոր հայտնաբերված հուշարձանների զգալի մասը:

Մասնավորապես, թվայնացման գործընթացները հնարավորություն տվեցին բացահայտելու և փաստագրելու մի շարք կարևոր քառանկյուն հոծ աշտարակներ՝ Մաստարա 1, Արագածավանի, Բազմաբերդի, Արտենի 1 և այլ օրինակներ: Զուգահեռ իրականացվեց նաև նախորդ դարերի ցուցակագրումներում հիշատակված քառանկյուն հիմքով աշտարակների տեղայնացում և նույնականացում՝ Կոտայքի բարձրադիր վայրերում (Գուրանասարի և Հատիսի լանջեր): Ստացված օրթոֆոտոպլանները և մակերեսների թվային մոդելները (DSM, DEM) թույլ տվեցին վերակազմել հուշարձանների հատակագծերը և տեղահանությունները՝ 1 մ հորիզոնական բարձրությունների ճշգրտությամբ:

Այսպիսով, արդի ուսումնասիրությունները ոչ միայն զգալիորեն ընդլայնեցին քառանկյուն հոծ աշտարակների տվյալների բազան, այլև նոր մեթոդաբանական հիմք ապահովեցին դրանց ուսումնասիրության համար: Վերջիններս, թվայնացման և դաշտային հետազոտությունների համադրմամբ, հնարավոր դարձավ դիտարկել ոչ միայն որպես առանձին կառույցներ, այլև որպես հինհայաստանյան մշակութային լանդշաֆտի և ծխապաշտամունքային համակարգի կարևոր բաղադրիչներ:

Տարածությւն և համատեքստ

Քառանկյուն հոծ աշտարակները տարածված են բացառապես Հայաստանի կենտրոնական հատվածներում՝ կազմելով հնագիտական մի գոտի, որն ընդգրկում է Արագածի, Արտենիի, Արայի, Գուրանասարի և Հատիսի լանջերը: Այս տարածքային համակենտրոնացումը պատահական չէ. նշված լեռնային զանգվածները ձևավորում են մշակութային և աշխարհայացքային մի ամբողջություն, որտեղ երկաթիդարյան շրջանի բնակչությունը կառուցել է իր սրբազան և խորհրդանշական լանդշաֆտը: Բոլոր հայտնի օրինակները տեղակայված են բարձրադիր վայրերում՝ բլրաշղթաների գագաթների կամ ժայռային ելուստների վրա, ինչը ոչ միայն ընդգծում է դրանց տարածքային տիրապետությունը, այլև խորհրդանշում է երկնային և երկրային աշխարհների կապը:

Արագածի հարավային և հարավարևմտյան լանջերը համարվում են քառանկյուն հոծ աշտարակների ամենախիտ կուտակման գոտին: Այստեղ, կիկլոպյան ամրոցների խտությամբ հարուստ միջավայրում, առանձնանում են մի շարք կարևոր օրինակներ: Դրանցից են Մաստարա 1 և Բազմաբերդ 3 աշտարակները, որոնք բացահայտվել են վերջին տարիների դաշտային հետազոտություններով: Մաստարա 1 աշտարակը (6,65x4,90 մ) գտնվում է Մաստարա գյուղից 1.7 կմ հարավ-արևելք, Արագածի հարավային ստորոտներից իջնող ժայռոտ բլրաշղթայի գագաթին՝ շուրջ 1982 մ բարձրության վրա (նկար 1): Այն գտնվում է տեսողական կապի մեջ Մաստարայի նույն լեռնահովտի այլ աշտարակների՝ Մաստարա 2 և Մաստարա 3 կառույցների հետ: Հուշարձանը, լինելով մեկուսի և բարձրադիր դիրքում, իր մոնումենտալ ծավալով ու փակ կառուցվածքով տպավորություն է ստեղծում սրբազան կենտրոնի մասին, որը միավորում է լանդշաֆտային տիրապետությունն ու գաղափարական նշանակությունը:

Բազմաբերդի հատվածում պահպանված աշտարակները կազմավորում են առանձին խմբավորում: Դրանցից Բազմաբերդ 3 քառանկյուն հոծ աշտարակը (6.60x4.40

մ) գտնվում է Ներքին Բազմաբերդ գյուղից մոտ 2 կմ հարավ՝ Երևան-Գյումրի մայրուղու ձախ կողմում՝ 1394 մ բարձրությամբ բլրի վրա (նկար 2): Թեև այն անմիջականորեն չի կապված ամրոցային համակարգերի հետ, սակայն ընդգրկված է մի միջավայրում, որտեղ արձանագրված են բազմաթիվ աշտարակատիպ կառույցներ, դամբարանադաշտեր և պաշտամունքային հուշարձաններ: Այդ առումով Բազմաբերդ 3-ը հանդես է գալիս որպես ծիսապաշտամունքային համատեքստի բաղադրիչ, որն իր տարածքային դիրքով միավորում է Բազմաբերդի և Պարտիզակի համալիրները՝ ձևավորելով սրբազան լանդշաֆտի կառուցվածքային առանցք:

Այս շարքին մոտ է կանգնած նաև Խանջյան 1 քառանկյուն աշտարակը, որտեղ 2023 թ. իրականացված պեղումները բացահայտեցին ամբողջական հատակագիծը: Աշտարակը գտնվում է բլրի ամենաբարձր հատվածում՝ մոտ 20 մ հարաբերական բարձրության վրա, և չի ներառված ամրոցի պաշտպանական համակարգում: Դրա մեկուսացված և գերիշխող դիրքը վկայում է, որ այն գործել է որպես մոնումենտալ սրբավայր՝ ընդգծելով ամբողջ բլրի սակրալ բնույթը (նկար 3):

Քառանկյուն հոծ աշտարակների հաջորդ կարևոր կենտրոնը Արտենիի լեռնային զանգվածն է: Այստեղ հայտնի է Արտենի 1 քառանկյուն աշտարակը (7,60x6,80 մ), որը գտնվում է Փոքր Արտենի լեռան գագաթին՝ մոտ 1863 մ բարձրության վրա (նկար 4): Աշտարակը մեկուսացված է՝ առանց տեսանելի ամրոցային կամ բնակավայրային հետքերի: Այս հանգամանքը ենթադրում է, որ այն գործել է որպես ինքնուրույն սրբավայրային կետ, որը ոչ թե ծառայել է ռազմական նպատակների, այլ արտահայտել է տարածքի խորհրդանշական տիրապետությունը: Լեռան բնական կազմը՝ քարքարոտ եզերքներով ու գագաթային հարթությամբ, ստեղծել է իդեալական միջավայր հոծ ծավալային կառույցի ձևավորման համար՝ դարձնելով Արտենի 1-ը լանդշաֆտի սրբազան առանցք:

Արագածավան 1 (8,90x7,40 մ) քառանկյուն աշտարակը, որը տեղակայված է Արտենիի արևելյան ստորոտի բարձրադիր բլրին՝ մոտ 1410 մ բարձրության վրա, ամրոցային և ծիսապաշտամունքային համատեքստերի միահյուսման (նկար 5) հետաքրքիր օրինակ է: Այստեղ պահպանվել է դեպի աշտարակ բարձրացող քարապատ ուղի, որը ոչ միայն ապահովել է հաղորդակցությունը, այլև ունեցել է խորհրդանշական նշանակություն՝ որպես սրբավայրի ճանապարհ:

Քառանկյուն հոծ աշտարակների տարածման շղթան շարունակվում է դեպի արևելք՝ ընդգրկելով Արայի լեռան հարավային լանջերը (չեն նույնականանում դաշտային աշխատանքներով), ինչպես նաև Գուրանասարի (Կապուտան 4, 7.50x7.50 մ) և Հատիսի լեռնային զանգվածները (Հատիս 1, 5,2x4,4 մ): Թեև այս հատվածներում արձանագրված օրինակները սակավաթիվ են, սակայն դրանց տեղադրությունը բացառապես գագաթային կամ բարձունքի եզերքային դիրքերում վկայում է նույն գաղափարական համակարգի տարածման մասին: Հատկապես Գուրանասարի լանջերին հայտնաբերված կառույցները գտնվում են բրոնզ-երկաթիդարյան հուշարձանների հարևանությամբ՝ ընդգծելով սրբազան միջավայրի շարունակականությունը և հին պաշտամունքային ավանդույթների ժառանգական կապը (նկար 6):

Այս շարքին կարելի է դասել նաև այն աշտարակները, որոնք ուղղակիորեն կապված են բնակավայրերի հետ՝ ձևավորելով բնակավայր-սրբավայր տարածական կապ: Այդպիսի օրինակ է Զառ 2 աշտարակը (8.30x8.30), որը մի կողմից տեղադրված է բնակավայրի ծայրամասի ամենաբարձրադիր կետում (1876 մ), իսկ մյուս կողմից կապվում է հարևանությամբ գտնվող դամբանադաշտերի համալիրի հետ: Զառ 2-ի նման կառուցվածքային և տարածքային դիրքը վկայում է, որ նման աշտարակները գործել են ոչ միայն իբրև համայնքային խորհրդանշական կենտրոններ, այլև որպես միջնորդող օբյեկտներ՝ միավորելով աշխարհիկ և սակրալ տարածքները (նկար 7):

Այսպիսով, քառանկյուն հոծ աշտարակների տարածական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ դրանք հանդես են եկել որպես սրբազան լանդշաֆտների առանցքային տարրեր, որոնց կառուցվածքային և գաղափարական ներկայությունը պայմանավորված էր ոչ թե ռազմական կամ բնակելի գործառույթներով, այլ ծիսապաշտամունքային և խորհրդանշական նպատակներով: Դրանք վեր են խոյանում որպես լանդշաֆտի վիզուալ և սրբազան առանցքներ, որոնք մարմնավորում են երկաթիդարյան շրջանի աշխարհայացքային մտածողությունը:

ԵԶՐԱՀԱՆԳՈՒՄ. Քառանկյուն հոծ աշտարակները ներկայացնում են հնագույն հայկական ճարտարապետության ինքնատիպ շերտերից մեկը՝ միավորելով մոնումենտալությունը, գաղափարական բովանդակությունը և տարածական կազմակերպվածությունը: Դրանք հանդես են գալիս որպես յուրօրինակ միջնորդ ամրոցաշինական և ծիսապաշտամունքային միջավայրերի միջև՝ արտահայտելով հինհայաստանյան հասարակությունների աշխարհայացքային համակարգի նյութական դրսևորումը:

Շինարարական տեխնիկայի համեմատական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Մաստարա 1 և Արագածավան 1 աշտարակները էականորեն չեն տարբերվում իրենց համատեքստի ամրոցների կառուցապատական տեխնիկայից. կիրառվել են նույն տիպի կոպտատաշ բազալտ քարեր և նմանատիպ շարվածքային սկզբունքներ: Այս տվյալները, համադրված վերգետնյա հնագիտական նյութերի հետ, վկայում են, որ քառանկյուն հոծ աշտարակները ձևավորվել են մ.թ.ա. VIII–VI դդ. ընթացքում՝ որպես երկաթիդարյան հասարակությունների խորհրդանշական և ծիսական կառույցներ: Միաժամանակ, Խանջյան 1 հուշարձանի պեղումներից ստացված ածխածնի-14 (C¹⁴) վերլուծության տվյալները (մ.թ.ա. IV–II դդ.) փաստում են, որ այս կառույցները պահպանվել և գործել են նաև հետագա դարերում՝ հարմարվելով փոփոխվող մշակութային ու ճարտարապետական միջավայրին: Այդ ժամանակաշրջանում քառանկյուն հոծ աշտարակները արդեն ներառվում էին ամրոցների ներքին կառուցվածքում՝ դառնալով դրանց կենտրոնական և սիմվոլիկ առանցքը:

Այսպիսով, քառանկյուն հոծ աշտարակները ոչ միայն արտացոլում են հնագույն հայկական ճարտարապետական մտածողության բարձր մակարդակը, այլև բացահայտում են այն գաղափարական շարունակականությունը, որի միջոցով վաղ երկաթիդարյան սրբավայրերը վերածվեցին ուրարտական և հետագա շրջանների ամրոցային կենտրոնների:

նկ. 1

նկ. 2

նկ. 3

նկ. 4

նկ. 5

նկ. 6

նկ. 7

Նկարների ցանկ

(լուսանկարները՝ հեղինակի)

- Նկար 1 Մաստարա 1, օդայուսանակար
- Նկար 2 Բազմաբերդ 3, օրթոֆոտոպլան
- Նկար 3 Խանջյան 1, օրթոֆոտոպլան
- Նկար 4 Արտենի 1
- Նկար 5 Արագածավան 1, օդայուսանակար
- Նկար 6 Կապուտան 4 օրթոֆոտոպլան
- Նկար 7 Չառ 2, օրթոֆոտոպլան

Քր ա կ ա ն ու թ յ ու ն

1. Արեշյան Գ. Մոխրաբլուր բնակավայրի ստորին շերտերի բնութագրման շուրջ, Հայագիտական հետազոտություններ, Երևան: 1979: 147 էջ:
2. Թորամանյան Թ. Հայկական նարտարապետություն II, Երևան 1948: 142 էջ: 221-222
3. Մկրտչյան Լ. Հայաստանի աշտարակատիպ շինությունների ուսումնասիրության պատմությունից, // Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 2018, N 3, 357-365 էջեր:
4. Մկրտչյան Լ. Հայաստանի Հանրապետության տարածքի աշտարակատիպ հուշարձանների հաշվառումը և բնութագրիր, // Հայագիտության հարցեր: 2018: N 3: 108-119 էջ:
5. Սարգսյան Ս. Հայաստանի քաղաքակրթության օրրան, Երևան: 2004: 496 էջ:
6. Քալանթար Ա. Քարե դարը Հայաստանում, Հայաստանի քարե դարից՝ միջնադար, Երևան: 2007: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ.:
7. Քսենոփոն, Անաբասիս, IV, 4, Երևան: 1970: 93 էջ:
8. Areshyan G. Early Bronze Age Settlements in the Ararat Plain and its Vicinity, Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan, Bd. 37, Berlin. 2005. 71-88 pp..
9. Belli O. Archaeology in Turkey 1932-2000, Istanbul. 2001.350-351pp.
10. Coşkun N., Kuvanc R., Ayaz G., Ayman I., The Mountainous Şirnak Region survey (Se Anatolia) 2017-2018 seasons. First observations on 'dirhes' (tower-shaped buildings), Anatolica XLVI (2020), 29-66 pp..
11. Davtyan R., Mkrtchyan L., Arnhold S., 2024. Erste archäologische Untersuchungen in Khanjyan (Armenien), Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 156. 57-72 pp..
12. Narimanishvili D. Cyclopean Fortresses in Georgia, Tbilisi. 2019. 493 p..
13. Арешян Г. Искусство Куро-аракской культуры (II Международный симпозиум по армянскому искусству, Ереван.1978. 5-9 сс..

References

1. **Areshyan, G.** On the Characterization of the Lower Layers of the Mokhrablur Settlement [*Mokhrabluri bnakavayri storin shert'eri bnuthagrman shurj*] // Studies in Armenian Studies, Yerevan, 1979, 147p. (in Armenian)
2. **Tořamanyan, T.** Armenian Architecture [*Haykakan chartarapetut'yun*], Vol. II, Yerevan, 1948. 142, 221–222 pp.. (in Armenian)
3. **Mkrtchyan, L.** On the History of the Study of Tower-Type Structures in Armenia [*Hayastani ashtarakatip shinut'yunneri usumnasirut'yan patmut'yunits'*] // Herald of Social Sciences, 2018, No. 3, 357–365 pp. (in Armenian)
4. **Mkrtchyan, L.** Registration and Description of Tower-Type Monuments in the Territory of the Republic of Armenia [*Hayastani Hanrapetut'yan taratsqi ashtarakatip i hashvarrum yev bnuthagrman*] // Issues of Armenology, 2018, No. 3, 108–119 pp.. (in Armenian)
5. **Sardaryan, S.** Armenia — The Cradle of Civilization [*Hayastan – qaghagac'ut'yan orran*], Yerevan, 2004, 496 p. (in Armenian)
6. **Kalantar, A.** The Stone Age in Armenia [*Kare dar@ Hayastanum*] // Armenia from the Stone Age to the Middle Ages, Yerevan: NAS RA “Gitutyun”, 2007, 202–203 p.. (in Armenian)
7. **Ksenophon.** Anabasis, Book IV, 4, Yerevan, 1970, 93 p. (in Armenian)
8. **Areshyan, G.** Early Bronze Age Settlements in the Ararat Plain and its Vicinity. Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan, 37, Berlin, 2005, 71–88 pp..
- 9–12 (տե՛ս հայերեն գրականության ցանկում)
- 13 **Areřyan, G.** The Art of the Kura–Araxes Culture [*Arvest@ Kuro-Araksyan mshakut'yan*] // II International Symposium on Armenian Art, Yerevan, 1978, 5 – 9 pp.. (in Armenian)

Ընդունվել է / Received on: **16. 09. 2025**

Գրախոսվել է / Reviewed on: **24. 10. 2025**

Հանձնվել է տպ. / Accepted for Pub: **10. 12. 2025**

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Լևոն Ալբերտի ՄԿՐՏՉՅԱՆ, ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի կրտսեր գիտաշխատող «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» հուշարձանների պահպանության բաժնի գլխավոր մասնագետ էլ. huugle՝ levoncultur@gmail.com // orcid.org/ 0000-0003-2221-4766

Levon Albert MKRTCHYAN, Junior Researcher at Shirak Center for Armenological Studies NAS RA, Chief Specialist, Department of Monument Preservation, “Service for the Protection of Historical Environment and Historical-Cultural Reserve-Museums” E-mail: levoncultur@gmail.com // orcid.org/ 0000-0003-2221-4766